

Օսմանեան քանի մը հարկեր ըստ կանոնագրութիւններու

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Հայ-Օսմանեան փոխյարաբերութիւններու լուսաբանումին մէջ հիմնական դեր կը խաղայ բացայայտացումը այն հարկերուն եւ տուր-
քերուն, որոնց ենթակայ մնացին բոլոր ժողովուրդները Օսմանեան
կայսրութեան, եւ անոնց հետ՝ հայ ժողովուրդը մաւր :

Եթէ այսօր անհրաժեշտ է գիտնալ ինչպէս ու ինչուն Օսման-
եան կայսրութեան հայութեան առօրեային, եթէ կ'ուզուի որ յստա-
կանան կարգ մը հարցեր եւ անոնց տուն տուող պատճառները՝ նոյն-
քան անհրաժեշտ է եւ կարեւոր գիտնալ ինչպէս ու ինչուն հայու-
թեան տնտեսական առօրեային :

Պոլիսը գաւառ չէր : Որպէս մայրաքաղաք՝ Պոլիսը մնաց ան-
միջական հասոգութեանը տակ պետական իշխանաւորներուն — մա-
նաւանդ՝ որպէս բաց դուռ մը Եւրոպայի դէմ եւ կայքը անկէ եկող
զանազան դեպքաններու, եւ առ այդ՝ ուղղակի գտնուելով ձեռքին
տակ Եւրոպական դիւանագիտութեան՝ Պոլիսը ձեռով մը դուրս մնաց
օսմանեան աշխարհն իր կյուսնկին ներքեւ տրոբող տնտեսական աշ-
խարհավարութեան մը : Այդ վերջինը լրիւ ընկալել կարեւորու համար՝
պէտք է երթալ անդին մայրաքաղաքէն, հասնիլ մանաւանդ արեւել-
եան եւ հարաւային շրջանները կայսրութեան եւ սերտել մաւր առօր-
եայ հոն գտնուող բնակչութեան եւ ապա՝ գործադրումը օրէնքներուն
եւ գործելիութիւնն անոնց, եւ հուսկ ուրեմն՝ նկարագրելը օսմանեան
վարչամեթոտային, պաշտօնէութեան, բանակին, եւ քուրք, փարս
ու քիւրքմեն ատապետներուն :

Մեմէ՛ չեմք նպատակադրեր քննութեան առնել այս բոլորը, ընդհակառակը, կը բաւարարուինք վեր առնել հարկային քանի մը տարագ լույ, եւ լոյսին համել ներքին բովանդակութիւնն ամոնց՝ միշտ ալ հիմնուելով օստանեան կամոնագրութիւններու եւ այլ սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն վրայ:

Ի դէպ՝ քանի մը այս էջերը կը վերցուին *Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն Մէջ, ԺԵ-Ի. ՂԳ*: ընդհանուր վերնագիրին ներքեւ ինկող հարկային բառարանէ մը, որ իր աւարտին չէ հասած տակաւին:

ԱՎԱՐԻԶ-Ի ՏԻՎԱՆԻ՛Է (عوارض دانی) — Արարերէն՝ ավարիտ — պատահարներ, արկածներ, արդեւքներ, եւ պարսկերէն՝ տիվան-զիւան, ատեան, դուռ, խորհրդարան, դատարան, եկամուտ բառերէն (1) կազմուած հարկային տարագ: Թրքերէնին անցնելով՝ ավարիտը պահած է զժրատութիւններ, արկածներ իմաստները (2), իսկ տիվանը՝ պահելով հանդերձ պարսկերէնի բովանդակութիւնը՝ ստացած է նաեւ պալատ, արքունիք եւ զերազոյն ժողով իմաստները (3): Ըստ Գաւուսի՝ տիվանին այն է, որ կը պատկանի արքունիքին կամ աղերս ունի անոր հետ (4), իսկ տիվանիէն կ'ըլլայ այն վճարումը կամ դուռարը, որ կը պատկանի արքունիքին կամ պետութեան: Արդէն՝ ավարիտի տիվանիէն կը հաւաքէր պետութիւնը (5):

Թէպէտեւ հարկային այս տարագը իր բառային թարգմանութեամբ կը մնայ անիմաստ՝ սակայն ներքին բովանդակութեամբ անիկա կը վերածուի անունին այն հարկին, որ կը պատկանի պետութեան եւ կը դանձուի պատահարներու, արկածներու, զժրատու-

1. A. de Biberstein Kazimirski, **Dictionnaire Arabe-Français**, tome deuxième, Beyrouth, 1971, p, 221. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Քազիմիրսկի, Բ: F. Steingass, **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, Beirut, 1970, p. 555. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Սրայմկաս: 2. Անտոնան, **Արժասական Բառարան**, Ա. հոր., Երևան, 1971, էջ 671:

2. Diran Kélékian, **Dictionnaire Turc-Français**, Constantinople, 1911, p. 863. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Քելեկեան:

3. Նոյմը, էջ 601:

4. Նոյմը, էջ 602:

5. Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, İstanbul, 1971, s, 114. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Քափալին, Ա.:

թիւններու եւ պատուհաններու պարագային. առ այդ՝ անիկա կը վերածուի պետութեան տրուած նիւթական եւ այլ տեսակի օժանդակութեան, թէպէտեւ փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ Գարա Մուսթաֆայի ատեն Բուսելիի վիլայէթին մէջ ստեղծուեցաւ ավարիդ անուանով ծովային հարկ մը, եւ դանձուեցաւ ժողովուրդէն (6) :

Հարկային տարազն ընդհանուր անունն էր սովորութային այն հարկերուն, որոնք Օսմանեան եւ Պարսկական Կայսրութիւններուն մէջ կը դանձուէին իշխանութիւններուն կողմէ արտակարգ պատահարներու ատեն : Արեւելեան Անատոլիոյ մէջ այս տարազին ներքեւ կ'իյնային կարգ մը հարկեր օսմանեան դրաւումէն առաջ իսկ եւ վաւերադիրներու, սկզբնաղբիւրներու եւ զբաղանութեան մէջ յաճախ կը յիշուին թեքլաթի տիւանիէի եւ խարածի հետ միասին (7) : Ըստ Փափազեանի՝ «այս տերմինի տակ հասկացում էր ըսյաթները պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ» (8), որ, ինչպէս կը ճշդեն Մաֆրաստեանն ու Զուլալեանը, «յատկապէս պատերազմի ժամանակ, հպատակների կատարած տարբեր պարհակային աշխատանքներէ կը բաղկանար (9) : Այլ տեղ՝ Փափազեան կ'ընդունի անոր ռազմական արտակարգ պարտաւորութիւն մը ըլլալն ալ (10) : Բայց անհասկած որ ասիէ աւելի բան մըն էր անիկա. ըստ Բաքալիների, հակառակ որ օրինականօրէն կը դանձուէր հողալու համար ծախսերը պատերազմի մը՝ ավարիդի տիւանիէ կը դանձուէր նաև գիտնականներուն, աղօթարարներուն, բերդապահներուն, քաղաքապետութեան եւ հետազային՝ կրթական նախարարութեան ալ ծախսերը հողալու համար (11) : Աւելին՝ անիկա տակաւին կը դան-

6. Նոյնը, էջ 113 :

7. Nicoara Beldiceanu, **Les Actes des Premiers Sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris**, vol. II, **Règlements miniers**, 1390-1517, Paris / La Haye, 1964, p. 292. ասիէ ետք կը մշուի որպէս Պիտիւեմու, Բ. :

8. Յ. Գ. Փափազեան, *Մասնազարանի Պարսկական Վաւերադրերը*, Ա. հտր., *Հրովարտակներ*, պրակ առաջին, Երևան, 1956, էջ 105, 108. ասիէ ետք կը մշուի որպէս *Հրովարտակներ*, Ա. :

9. Ա. Խ. Մաֆրաստեան եւ Մ. Կ. Զուլալեան [բրգմ.] *Օսմանեան Օրէնքները Հայաստանում (XVI-XVII դդ.)*, *Կանունամէկներ*, Երևան, 1964, էջ 120 : ասիէ ետք կը մշուի որպէս *Կանուն.* :

10. Լեօ, *Երկրի ժողովածու*, Գ., հտր., *Հայոց Պատմութիւն*, Գ. հտր., Ա. գիրք, Երևան, 1960, էջ 482, 487. ասիէ ետք կը մշուի որպէս *Հայոց*, ԳԱ. :

11. Բաքալիան, Ա., էջ 113-114 :

ձուէր ցամաքային եւ ծովային ուժերուն, սպաներուն եւ պաշտօն-
 ևաներուն բնակութեան, բնակարանին եւ հանդիստին ատեն ըլլա-
 լիք ծախսերուն (12)՝ ինչպէս նաեւ հրդեհներու եւ աղէտներու հա-
 մար (13) :

Ըստ Պելտիսէանուի՝ հարկային այս տարազին ներքեւ ինկող
 պարտաւորութիւնները կը բաղկանային ոչ միայն պատերազմական
 արտակարգ հարկերէն եւ պարտաւորութիւններէն՝ այլ նաեւ բանա-
 կին համար պաշարի, պարէնի եւ սաղմամթերքի փոխադրութենէն,
 բերդերու եւ կամուրջներու կառուցումէն, ճամբաներու շինութենէն
 ու նորոգութենէն, եւ պարհակային այլ աշխատանքներէն (14), ու-
 ընձ, ըստ հասկացողութեան, պիտի սկսէին պատերազմին հետ եւ
 հասնէին աւարտի՝ անոր վախճանով (15) . սակայն գրականութեան
 եւ փաստաթուղթերու յիշատակութիւններուն մէջ անոնց կարելի է
 հանդիպել խաղաղութեան շրջաններուն ալ :

Սկիզբները զուտ պարհակային պարտաւորութիւն մըն էր ա-
 վարիդի տիպանիէն (16), որ, սակայն, շուտով կորսնցուց իր այդ
 նկարագիրը եւ սկսաւ դանձուիլ պարէնով եւ դրամով (17) : Աւելին՝
 մանաւանդ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կարգ մը շրջաններ զայն կը
 հատուցէին միայն դրամով, երբ այլ շրջաններէն անիկա կը հաւաք-
 սէր հացով եւ սլարէնով (18) : Իսկ աւելի ուշ՝ անիկա վերածուե-
 ցաւ զուտ դրամական պարտաւորութեան մը (19), որ կը դանձուէր
 երբ զորամաս մը իջեւանէր որեւէ վայր՝ դէպի ճակատ իր մեկնումի
 ընթացքին՝ չոն հոգալու համար զինուորներուն եւ անոնց ձիերուն

12. Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul, 1972, s. 438. ասկէ ետք կը Յշուի որպէս Բաքալիմ, Գ. :

13. Բաքալիմ, Ա., էջ 114 :

14. Nicoara Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris*, vol. I, *Actes de Mehmet II et de Bayezid II du ms. Fonds turc ancien 39*, Paris/La Haye, 1960, p. 137. ասկէ ետք կը Յշուի որպէս Պելտիսէանու, Ա. :

15. Հայկ Ղազարեան, *Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական եւ Բարոյական կացութիւնը 1800-1870 թթ.*, Երեւան, 1967, էջ 103 :

16. *Հրովարտակներ*, Ա., էջ 105 :

17. Պելտիսէանու, Բ., էջ 275 :

18. Բաքալիմ, Ա., էջ 113 :

19. Հ. Ա. Ամասեան, Ժ. Դարի Ազատագրական Շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում, Երեւան, 1961, էջ 34 : Ղազարեան, էջ 103-104 :

կարիքները. անոր դանձուսին կ'ընկերանար պետերի նիւզուլ անունով ծանօթ հարկը (20) :

Այլարիդ-ի տիվանիէի դանձումն սկսաւ Սուլթան Պէյազիտի օրով եւ կոչուեցաւ իմտատ-ը սեֆերիէ (21) : Ժամանակի ընթացքին ստացաւ նաեւ իմտատ-ը ճիհատիէ, իմտատ-ը հարպիէ, թեքիալիֆ-ի հարպիէ, սիրսաթ, սուխրա, ճեպ աղչսի եւ այլ նորանոր անուններ : Սկզբնաղբիւրները մերթ պարզօրէն դայն կը յիշեն որպէս ավարիդ, ավարիդ աղչսի եւ ավարիդ պետելի : Ըստ Սուլթան Սիւլէյման Գանունիի շրջանէն եկող եւ Սիլխտրէի լիւային պատկանող կանոնադրութեան մը՝ ավարիդ-ի տիվանիէն եւ իր տարատեսակները հողին կապուած հտրկեր էին (22), ու կը կանձուէին պատահականօրէն, եւ անորոշ քանակով (23) : Ըստ թուրք պատմիչ Լուսթֆի Փաշայի Ասաֆնամէին, այս հարկը կը դանձուէր շուրս-հինգ տարին անդամ մը (24), սակայն, ինչպէս կը ճշդէ Բաքալինը, «ավարիդ աղչսին ընդհանրապէս, եւ պատերազմի ցոյց տուած անհրաժեշտութեան եւ պահանջին վրայ, եւ ժամանակաւոր ըլլալով կ'որոշուէր եւ կ'օդտալործուէր : Եալուզի եւ Գանունիի շրջաններուն, ժամանակաւոր դրութեան մէջ եղող այս հարկը հետագային ստեղծուեցաւ ըստ նիւթական կարիքի, ենթարկուեցաւ մնայուն լիճակի մը, եւ կը դանձուէր որպէս յաւելուած՝ էմլաքի տուրքերուն վրայ» (25) : Սկիզբները՝ ավարիդ-ի տիվանիէն կը հաւաքուէր Պուլսոյ, Անատոլիի եւ Բոսնիլիի շրջաններէն եւ այդքան ծանր չէր ճշեր ընտանիքներու անտեսական կեանքին վրայ, երբ դանձնէի որոշուած դումարը համահաւասար կերպով կը բաշխուէր բոլոր ընտանիքներուն վրայ. բայց՝ երբ պատերազմներով եւ զանազան այլ պատճառներով քանդուող ընտանիքներու, երկրէն հեռացողներու, եւ ընդհանրապէս անհետացողներու բաժինն ալ աւելցաւ մնացողներուն վրայ, ստեղծուեցաւ ահաւոր եւ անկարելի դրութիւն մը, եւ, ըստ թուրք պատմիչ

20. Ա. Խ. Սաֆրաստեան [Երզն.] *Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անգղիոյիկոսի Միւս Ժողովուրդներէ Մասին*, Բ. հտը., Երեւան, 1964, էջ 295. ակէ ետք կը նշուի որպէս *Թուրքական*, Բ. :

21. Բաքալին, Ա., էջ 113 :

22. Omer Lutfi Barkan, *XV ve XVIinci Asirlarında Osmanlı İmparatorlugunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, birinci cilt, *Kanunlar*, İstanbul, 1945, s. 227. ակէ ետք կը նշուի որպէս Պարֆան :

23. Բաքալին, Գ., էջ 15 :

24. Բաքալին, Ա., էջ 114 :

25. Բաքալին, Գ., էջ 15 :

Միւլէյման էֆէնտիի՝ պատճառ եղաւ Անատոլուի քանդումին (26) :

Ըստ տուեալներու՝ չորս-չինգ տարին անդամ մը դանձուող այս հարկը իւրաքանչիւր ընտանիքէ կը դանձուէր 20 ազնէի հաշիւով (27) : 1582 թ.ին քանակն արդէն իսկ կրկնապատուեալ էր եւ հասեր 40 ազնէի (28), բայց հետզհետէ յաւելում կրելով՝ 1807-1808-ի տարեւըջանին անկա հասաւ 300 ազնէի պատկառելի դումարի մը (29) : Հետաքրքրական է, որ Սուլթան Մուրատ Դ.ի օրերուն, այսինքն՝ 1623-1640 թթ.ու շրջանին, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ավարիդ-ի տիվանիէն վճարող ընտանիքներու թիւը, ըստ հաշուարկումներու, կը հասնէր 120,000-ի, որմէ դերձ էին կացուցուած 20,000-ը գանազան պատճառներով (30) :

Ըստ կանոնադրութիւններու, վաւերադիրներու եւ զրականութեան՝ ավարիդ-ի տիվանիէն կը վճարէին բոլոր հպատակներն անխտիր : Բայց, կը թուի թէ շատ էր թիւը այս հարկին պարտաւորութիւններէն փախուստ տալ փորձողներուն, ահա թէ ինչու համար կարգ մը կանոնադրութիւններ յստակօրէն կը ճշդէին, թէ անոր ենթակայ էին բոլորը (31)՝ արքունական հրովարտակ ունենալին թէ ոչ (32) : Ըստ կանոնադրութիւններու տուեալներուն՝ անոր ենթակայ էին այն սիփահէիները, որոնց հայրերը հող ունէին անցեալին՝ բայց ներկայիս չունէին իրենք (33), Պիղայի վիվայի կիսրարները՝ ըստ Սուլթան Մեհմետի հրովարտակին (34), իսկ Գարամանի վիլայէթին Տերենտէ կոչուած շրջանին կարգ մը կիսրարները եւ զիւղերը միւսին (35) : Աւելին՝ վաւերադիր մը նոյնիսկ կը խօսէր անոնց մասին, որոնք փախուստ տուած էին իրենց ցեղապետերէն եւ զիւղապետերէն՝ ազատիլ կարենալու համար ավարիդ-ի տիվանիէի պարտաւորութիւններէն (36) :

Բայց կը թուի թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային կարգ մը

26. Բաքալիմ, Ա., էջ 113-114 :

27. Նոյնը, էջ 112 : Բաքալիմ, Գ., էջ 15 :

28. Թուրքական, Բ., էջ 230 :

29. Բաքալիմ, Ա., էջ 112 : Ղազարեան, էջ 103-104 :

30. Բաքալիմ, Ա., էջ 113 :

31. Պարթաւ, էջ 307 :

32. Նոյնը, էջ 18, 250 :

33. Նոյնը, էջ 100 :

34. Նոյնը, էջ 20 :

35. Նոյնը, էջ 41 :

36. Նոյնը, էջ 249 :

մարդեր եւ ցեղախումբեր, որոնք ենթակայ չէին ավարիդ-ի ծանրութեան եւ անկէ յառաջացող պարտաւորութիւններու կատարումին, այլապէս կանոնադրութիւնները յականէ անուանէ պիտի չլիւնէին միւսեւրոպայի, եսպերները, եամաքները, զիւրեմները եւ տողանները (37) ուրիշներու կարգին, որոնք ենթակայ էին ավարիդ-ի տիրանիչի պարտաւորութիւններուն: Աւելին՝ Մորէայի վիլայէթի կանոնադրութիւնը կը խօսէր կեղծ տողաններու մասին եւ կը պնդէր թէ անոնք ալ պիտի հատուցէին հարկին պարտաւորութիւնները (38): Վիդէի վիլայէթի կանոնադրութիւնը կը յայտնէր թէ նախապէս ամուրի արձանագրուած բայց հարկային մատենի արձանագրութեանէն ետք ամուսնացողները պարտաւոր էին վճարելու պարտոն ու պատշաճը (39), երբ անդին՝ ավարիդ-ի տիրանիչի անունով ծանօթ պարտաւորութիւններն ստիպուած էին հատուցելու թրքական կարգ մը ցեղախումբեր, որոնցմէ կանոնադրութիւնները յականէ անուանէ կը յիշեն ճանապարհները, չինգիանները, տելեիզատները, եմպուրները, թաթարները, պողայները եւ ալտաղները (40), որոնք ընդհանրապէս յիսունական ազգէ պիտի վճարէին պատերազմի ատեն (41), եւ կամ ալ՝ պիտի ծառայէին բանակին մէջ, մինչ, ինչպէս կը ճշդէր Բոթակա լիւայի կանոնադրութիւնը, անոնք պիտի վճարէին մէկական խարած թեմեշլարի պէյլիւպէյլիկին մէջ, այլարիդ-ի տիրանիչի իրխան՝ որ ծանօթ էր սեֆեր՝ Փլորիսի կամ սեֆեր խարճը անունով, եւ որուն քանակն էր 60 ազգէ (42): Նոյն էր դրութիւնը Սերեմի լիւային մէջ ալ (43):

Բայց հակառակ ավարիդ-ի տիրանիչի ամենապարզակ ըլլալուն՝ անկէ զերծ էին կացուցուած կարգ մը մարդեր եւ վայրեր, շրջաններ եւ հաստատութիւններ: Այսպէս՝ զերծ էին այս հարկէն Գարամանի վիլայէթին մէջ կիսարուսթեամբ հող մշակողները, որոնք իրենց ստացած բերքին կէսը կը յանձնէին պէյլիւպէյլիկին (44): Նոյն էր դրութիւնը Չուլուրապատի վիլայէթին մէջ բերքին երկու երրորդը վճարողներուն համար, մինչ կէս առ կէս վճարողները ստիպուած

37. Նոյնը, էջ 235, 276, 280:

38. Նոյնը, էջ 331:

39. Նոյնը, էջ 234:

40. Նոյնը, էջ 242, 244, 249, 260:

41. Նոյնը, էջ 244, 249, 260, 263:

42. Նոյնը, էջ 304:

43. Նոյնը, էջ 307:

44. Նոյնը, էջ 47:

էին Հատուցելու Հարկը (45) : Հարկէն զերծ էին տակաւին Սիսի լի-
վային կայսերական խստերուն եւ կալուածներուն մէջ բրինձ մշա-
կողները (46), էօզերի եւ Սիլիսարէի լիվաներուն բրինձի մշակնե-
րը (47), Սիլիսարէի լիվայի աղի վաճառականները (48), Գարամա-
նի վիլայէթի եւ Իջ Իլ լիվայի սիփաճիներն ու անոնց գաւակները, ու-
րոնք Հարկի փոխան զինուոր կու տային (49), Գարամանի եւ Շա-
մի վիլայէթներուն եւ Իջ Իլ լիվայի միւլգլիները, ճղնաւորներն ու
մենակեացները եւ իմամները, նոյնիսկ եթէ անոնք Հարկացուցակնե-
րու արձանագրութենէն ետք էր որ կրօնական էին դարձած (50),
Չուլարապատ վիլայէթի կրօնականները (51), Պոսիայի վիլայէ-
թին կարգ մը կառավարիչներն ու կուսակալները (52), Չմշկածաղի
լիվայի Փեր Հիւսէին պէյի կարգ մը աղաներն ու նէօքիտարները, ու-
րոնք չհինչն ի վեր բայա չէին արձանագրուած (53), Սեմենարէի լի-
վայի գերդացիները (54), արհեստակցական քանի մը դասեր Իմրոզ
կղզիին մէջ (55), էրզրումի վիլայէթի կանոնագրութեան մէջ յի-
շուած 23 գիւղերու այն բնակիչները, որոնք կ'աշխատէին պողլեղի
Հանքերուն մէջ (56), Ենի Իլ գազայի խաս եղող Հողերուն բնակիչ-
ները (57), Երուսաղէմի, Խալիլի [Երեքոյ] և կարգ մը այլ վայրե-
րու (58) պատկանող էփագֆները (59), Գարամանի վիլայէթին Գո-
նիա գազային վագֆ եղող գիւղերը (60), Միտիլի կղզիին բնակիչնե-
րը (61), Լեմնու կղզիին պահակները, գիւղերապահները, միւսեյլեմ-

-
45. Նոյմը, էջ 205:
 46. Նոյմը, էջ 202:
 47. Նոյմը, էջ 54, 228, 275:
 48. Նոյմը, էջ 275:
 49. Նոյմը, էջ 47, 50, 54, 55-56:
 50. Նոյմը, էջ 47, 50, 227:
 51. Նոյմը, էջ 206:
 52. Նոյմը, էջ 400:
 53. Նոյմը, էջ 191:
 54. Նոյմը, էջ 325:
 55. Նոյմը, էջ 239:
 56. Նոյմը, էջ 72:
 57. Նոյմը, էջ 85:
 58. Նոյմը, էջ 219:
 59. Նոյմը, էջ 226-227:
 60. Նոյմը, էջ 41:
 61. Նոյմը, էջ 333:

ները եւ նաւազները (62), Սիլիստրէի լիւսային կերճերու պահանջները (63), Պոսնիայի վիլայէթին այն հազար մշակները, որոնք պարէնով կը հողային հոն դռնուող երեք բերդերու բերդապահներուն սպորուստը (64), եւ ապա՝ եաղըճըները, տողանճըները, երբիւքները, եամաքները, ուշաքները եւ ճերեհուտները՝ Մորէայի, Գարամանի, Սերմի, Չինիանէի, Գոճաճրդի, Բումէլիի եւ Օխրիի լիւսաներուն ու վիլայէթներուն մէջ (65): Աւելին՝ ավարիդի տիւանիէի հարկէն եւ պարտաւորութիւններէն զերծ էին կացուցուած Պլոսոյ Հայոց Պատրիարքն ու անոր ենթակայ կրօնականներէն 15 հոգի (66), եւ շրջան մըն ալ՝ Տաթևի եւ Վաղարշէի վանքապատկան հոգերն ու Կէօքչայի նահանգին հոգեւորականները (67):

Բայց Օսմանեան Կայսրութեան մէջ սպորինութիւններու տուն տուող հարկ մը մնաց ավարիդի տիւանիէն: Անոր դանձումի խըստութիւններուն առնթեր կար նաեւ օրէնքի բռնաբարում, եւ այդ մէկը այնքան բացայայտ կերպով, որ իշխանութիւնները յաճախ ստիպուած եղան յայտարարելու թէ ավարիդի դանձումին համար տրուած հրահանգէն եւ որոշուած քանակէն աւելին պիտի չդանձուէր (68), եւ թէ՛ ոտնձգութիւն պիտի չկատարուէր ամէն անոնց հանդէպ, որոնք օրէնքով զերծ էին կացուցուած ավարիդի պարտաւորութիւններէն (69):

Ըստ թուրք պատմիչ Ահմետ Լուսթիլի՝ 1837 թթ. օսմանեան բարենորոգումներու ընթացքին, որպէս հակաօրինական՝ այլ հարկերու կարգին արդիւնեցաւ նաեւ ավարիդի տիւանիէն (70), հակառակ անոր որ անկէ առաջ ալ արդէն վերցուած էր անիկա: Ըստ Եղիազար Կաթողիկոսին յղուած նամակի մը՝ Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեան կը յայտնէր 1682 թ.ին, թէ ճխարածն եւ ավարիդն դադարեցաւ (71): Բայց հակառակ կրկնակ այս արդելքներուն, տակաւին

62. Նոյնը, էջ 238:

63. Նոյնը, էջ 276, 281:

64. Նոյնը, էջ 308:

65. Նոյնը, էջ 244, 246, 247, 263, 206, 331, 395:

66. Յ. Ճ. Սիբունի, Պոլիս եւ Իր Դերը, Ա. հար., Պէտրոպ., 1965, էջ 283:

67. Հրոզարտակներ, Ա., էջ 44:

68. Պարքում, էջ 270:

69. Նոյնը, էջ 246:

70. Ա. Խ. Սաֆրաստեան եւ Գ. Հ. Սամբուրճեան [Բրգմ.], Թուրքական Աղբիւրներ, Գ. հար., Երևան, 1972, էջ 49:

71. Մեսրոպ Աբեպա. Նշանեան [Երմ.], Օրադրութիւն Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի, Երուսաղէմ, 1935, էջ 415. ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Օրադրութիւն:

Հոն էր անիկա 1915 թ-ին ու կը դանձուէր զանազան անուններու ներքեւ (72) :

ԱՆՂԱՐԻԷ (انگارت) — Յունարէն՝ ակկարէա — ձրի ծառայութիւն բառէն (1), որ ազաւազուելով թրքերէնի մէջ վերածուած է անղարիէի, եւ կը նշանակէ ձրի կամ բռնի աշխատութիւն, այլ խօսքով՝ կոռի պարտաւորութիւն (2), աշխատալճար եւ թատակ : Իրականութեան մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հողագործին, գիւղացիին եւ նոյնիսկ քաղաքարնակին կողմէ պետութեան կամ հողատիրոջ հաշտոյն կատարուող ձրի, պարտադիր եւ տարապարհակ աշխատանքն էր անղարիէն, որ օրինականօրէն 3-5 օրուան աշխատանք մը կ'ենթադրէր, կամ ալ անոր համարժէք դումարը (3) : Ըստ սկզբնաղբիւրներու եւ կանոնադրութիւններու՝ անղարիէն կը պահանջուէր ճամբաներու, բերդերու, կամուրջներու, պետական եւ զինուորական կառոյցներու եւ շէնքերու շինութեան, դաշտերու, պարտէզներու եւ արտերու աշխատանքներուն, պատերազմի ատեն խրամատներու պեղումին եւ զինամթերքի փոխադրութեան համար : Հետաքրքրական է, որ անղարիէն կը պահանջուէր նոյնիսկ կառուցումին համար մզկիթներու, որուն համար կարգ մը շրջաններու մէջ հայեր ստիպուած էին տրամադրել իրենց աշխատաւորական ոյժը, իրենց բռնատար անասունները եւ սայլերը (4) : Տարօնի եւ շրջակայքի մէջ, ուր օրինականօրէն անղարիէն 4 օր էր միայն՝ հայերն ստիպուած կ'ըլլային աշխատելու 24 օր՝ «15 տարեկանէն սկսած մինչեւ 60 տարեկան» եղողները, ինչպէս կը նշէր անկէ Պատրիարքարան հասած տեղեկագիր մը (5) :

72. Զաւէն Արքեպօ. [Երիւանդ], Պատրիարքական Յուշերս — Վաւերագրերներ եւ Վկայութիւններ, Գաիթէ, 1947, էջ 57 :

1. Հր. Ամառեան, Հայերէն Արժատական Բառարան, Ա. հար., Երևան, 1971, էջ, 188 : G. W. H. Lampe *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961, p. 9.

2. Քեյսեբեան, էջ 39 :

3. *Տեղեկագիր Դերջանի*, «Իրօշակ», քիւ 6, Յունիս, 1895, էջ 10. սակե ետք կը ճշուի որպէս Դերջան :

4. Պալտոնական *Տեղեկագիր*, «Իրօշակ», ԺԱ. տարի, քիւ 1 (112), Յունուար, 1901, էջ 25 :

5. *Տեղեկագիր. Տարօնի եւ Շրջակայքի*, «Իրօշակ», քիւ 3 (83), 31 Մարտ, 1898, էջ 26 :

ԹեքիայիՖ-ի էօրֆիէի դասին պատկանող այս հարկը (6), սկզբնական շրջանին՝ օղուղներու եւ թուրքմեններու օրով, կ'արտոյալուէր երկու ձեւով. նախ՝ որոշ թիւով անասուն կը յատկացուէր ւաւատատիրոջ, կամ ցեղի ու տոհմի առաջնորդին, զայն պահելու եւ անկէ ստացուած կաթն ու մորթին հատուցելու կենդանիներուն տիրոջը, եւ ապա՝ ւաւատատիրոջ հաշտոյն ձրի կերպով կ'օղտադործուէր շուշուր այս ցեղատուներուն աշխատանքը հովուութեան, բուրդի, կաշիի եւ մորթի, մսեղէնի եւ այլ նիւթերու պատրաստութեան համար (7) : Բայց Ժամանակի ընթացքին փոխուեցաւ այս դրութիւնը, բերեղացաւ, եւ երկու ձեւերէն մնաց միայն վերջինը, որ, իր կարգին, կարգ մը շրջաններու մէջ վերածուեցաւ նիւթական վճարումի : Այսպէս՝ Դերվանի շրջանին մէջ անդարիէի փոխան ւաւատտէրերը տարեկան 27 դրուշ կը դանձէին 19-րդ դարու վերջաւորութեան (8) :

Հետաքրքրական է, սակայն, որ մինչեւ 20-րդ դարու սկիզբը տեւող անդարիէն (9)՝ 1846 թ.ի պետական բարենորոգումներու ատեն վերցուեցաւ օրինականօրէն (10). բայց որովհետեւ անիկա կը շարունակէր աւելլ սրպէս ապօրինութիւն, 1876 թ.ին արդիւնեցաւ անգամ մը եւս (11) : Բայց հակառակ 1876 թ.ի Միտհատեան Սահմանադրութեան 24-րդ յօդուածին՝ անդարիէն հոն էր տակաւին 1915 թ.ին, երբ ամենայն խստութեամբ եւ բրտութեամբ պահանջուեցաւ հայ զուլայիներէն եւ հայ բանակայիներէն տարապարհակ եւ անվճար աշխատանք կատարել զինուորական եւ քաղաքային ճամբաներու շինութեան եւ ռազմաթիւրքի փոխադրութեան համար (12) :

Յաճախ անհատական պարտաւորութիւն մըն էր անդարիէն, որ կը կատարուէր անհատ ւաւատատիրոջ, իշխանութիւններուն եւ քիւրտ

6. Բագրլիմ, Գ. էջ 437 :

7. Գ. Ե. Երեմէի, Թուրքերի Մազուր, Երեսմ, 1975, էջ 103 :

8. Դերվան, էջ 10 :

9. Ա. Ս. Համբարձեմ, Ազրբայժի Յարարութիւնները Արեւմտեան Հաստատում, 1854-1914, Երեսմ, 1965, էջ 313 : Համբարձեմ Պերպերեմ եւ Խորձ Աւագ Բնյ. Ներսէսեմ, Յուլամատեան Քիլիսի Հայոց, Պէյրուք, 1969, էջ 23 : Անագ Բնյ. Ներսէսեմ [Խմբ.], Յուլամատեան Քիլիսի Հայոց, Պէյրուք, 1969, էջ 23 :

10. Great Britain, Foreign Office, **British and Foreign State Papers**, 1846-1847, vol. XXXIII, London, 1860, p. 1156.

11. Ընդարձակ Օրացոյց Ազրբայժի Հիւանդանոցի, Կաստանուպոլիս, 1909, էջ 229 :

12. Ա. Ս. Համբարձեմ, Նշ. աշխ., էջ 313 :

անոպաներուն համար: Մերթ սակայն, անիկա կը կատարուէր հաւաքական ուժերով, եւ այդ պարագային կը կոչուէր անդարիէ ուժու-միէ (13):

Բովանդակութեամբ՝ անդարիէն համանման կը մնայ զուլլու-դին, բիզարին եւ սուխրային:

էՕՇԻ-ի ՄԱԼԻՔԱՆԷ (عشر مالكان) — Արաբերէն՝ էօշր — տասանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը, զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն, եւ մալիքա — սեփականատէր բառերէն (1) յաւաքացած հարկային տարազ: Արաբերէն մալիք բառին վրայ պարսկերէն «անէ» մասնիկին յաւելումովը կազմուած բառը կը նշանակէ իշխանական, աւատատիրական, սեփականատիրոջ պատկանող (2): Թրքերէն Գամուսը մալիքանէին համար տալէ ետք այս բոլոր իմաստները, զայն կը բացատրէ նաեւ որպէս մեծ ստացուածք, աւատ, եւ հարկազերծուած հողամաս (3): Պելտիսէանու բառը կը թարգմանէ որպէս «ցլեկան կապալով տրուած հողամաս» կամ «ցլեկան շահագործումի համար տրուած հողամաս» (4): Այլա՝ բաղադատելով միւլք եւ մալիքանէ սեփականատիրական տարազները, չիոթ մը կը գտնէ այդ երկուքին միջեւ (5), որովհետեւ միւլք եղող հանգալայր մը, ինչպիսին էր Ջիրինճէն, օսմանեան տեղեկադիրի մը մէջ կը կոչուի մալիքանէ (6):

Իր կարգին, սակայն, Բաքալինի կը յայտնէ թէ մալիքանէ կը կոչուէին բոլոր այն հողամասերը, որոնք տրուած էին պետութեան մեծապէս օգտակար հանդիսացած հրամանատարներու, պաշտօնեաներու, պաշտօնատարներու եւ այլոց՝ որպէս ստացուածք օգտագործուելու համար անոնց կողմէ: Յանճնուող այս հողամասերը սեփականութիւնը չէին զանոնք ստացողներուն՝ թէպէտեւ անոնք ունէին սեփականութեան իրաւունք անոնց վրայ: Չանոնք կ'օգտագործէին տեղւոյն բնակիչները, միայն թէ անոնցմէ՝ այդ հողերէն ստացուելիք տասանորդները, խարաճները եւ այլ եկամուտներ կը պատկա-

13. Քելեֆեամ, էջ 39:

1. Քազիմիրսի, Բ., էջ 261:

2. Սքայնկաս, էջ 1143:

3. Քելեֆեամ, էջ 1095:

4. Պելտիսէանու, Բ., էջ 88:

5. Նոյմը, էջ 93:

6. Նոյմը, էջ 200:

նէին պետութեանն Հողն ստացած Հողատիրոջ, կալուածատիրոջ կամ սեփահին: Ըստ Բաքալինի՝ Հողի օդտաղործումին այս ձեւը օսմանցիներուն մօտ սկսաւ 1386 թ.ին (7):

Այս բոլորէն, սակայն, մալիքանէն քիչիկ մը տարբեր ձեւով կը տարազեն Սաֆրաստեանն ու Զուլալեանը, ըստ որոնց՝ անիկա ունի իրարմէ տուրբեր՝ այլ իրարու առընչուող երկու իմաստ, նախ՝ անիկա կը նշանակէ ժառանգական աւատ, հող, եկամտաբեր ստացուածք կամ ցանքատարածութիւն, որ սեփականութեան իրաւունքով կը տրուէր բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն, սպաներուն եւ վաստակաւոր այլ անձերու՝ որպէս ստացուածք օդտաղործելու Համար զայն: Եւ ապա՝ կը նշանակէ նաեւ այն հարկը, որ կը վճարուէր աւատատէր Հողատիրոջ՝ հողը շահագործող հողամշակներուն կողմէ (8):

Հարկային տարազի բաղկացուցիչ վերջին հատուածին տրուած այս բոլոր ծանօթութիւններէն ետք՝ յստակ կը դառնայ որ տարազը բառացի կը նշանակէ աւատի տասանորդ. եւ արդէն՝ էօշը-ի մալիքանէն ալ Հողի արտադրութեանն դանձուող տասանորդ մըն էր լոկ, ինչպէս որ զայն կը Հաստատեն նաեւ Հայկական սիզընադրիւրները: Ըստ 1480-ական թուականներուն Վանի մէջ գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանին՝ «զմլքանէն տասնէն մէկ առնուն» (9): Իրականութեան մէջ՝ Հայկական ադրիւրներէն տարբեր քանակ մը ցոյց չեն տար օսմանեան կանոնադրութիւններուն տուեալներն ալ, միայն թէ՛ անոնք կը նշեն որ էօշը-ի մալիքանէին հետ կը դանձուէր նաեւ երկրորդ եւ մերթ երրորդ տասանորդ մըն ալ՝ տիվանի, տիվանիէ, տիվանի էօշիւր, տիվանճեք, կամ՝ տիվանպէյլիք անունով. Սիսի լիվայի կանոնադրութեան Համաձայն՝ այդ մէկը ծանօթ է նաեւ որպէս պեկեվանի (10):

Ըստ Ամասիոյ, Սերաստիոյ, Տիվրիկի, Քեմալի, Մալաթիոյ եւ Սիսի լիվաներուն, եւ Կարինի ու Երզնկայի վիլայէթներուն կանոնադրութիւններուն՝ էօշը-ի մալիքանէն կը Հաւասարէր արտադրուած բերքին մէկ տասանորդին (11), թէպէտեւ Բաբերդի վիլա-

7. Mehmet Zeki Pakalin, **Osmanli Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sozlugu**, II, Istanbul, 1971, s. 395-396.

8. Կանուն, էջ 134:

9. Լ. Ս. Խաչիկեան ԺԵ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն երկրորդ, 1451-1480 թթ., Երևան, 1958, էջ CXX:

10. Պարբան, էջ 201:

11. Նոյնը, էջ 64, 73-74, 115, 118, 201, 300:

յէթին կանոնադրութեան համաձայն էօջը-ի մալիքանէն կը հաւասարէր տիւմանի եւ էօջը-ի մալիքանէի անունով տասներեք զիւլէի վրայ դանձուող չորս զիւլէն միայն մէկ զիւլէին (12)։ Մարտինի լիւլայի կանոնադրութիւնը, սակայն, կը ճշդէր թէ հողային արտադրութեանէն վերցուող կրկնակ էօջիւրէն վազֆին պէտք էր հատուցել մէկ չորրորդը, որմէ ետք մնացեալը կը դառնար էօջը-ի մալիքանէ (13)։ Այս ձեւով անիկա կը հաւասարէր հողային արտադրութեան հարիւրին տասնհինգին․ անդին, սակայն, Երզնկայի վիլայէթին վազըֆնեբու կանոնադրութիւնը կ'ըսէր թէ, թէպէտեւ օրինականօրէն պէտք էր դանձել երկու էօջիւր՝ մէկը տիւմանի եւ միւրը՝ էօջը-ի մալիքանէ անունով՝ յաճախ, սակայն, հողատիրոջ կամ կալուածատիրոջ վճարուող այս հարկին քանակը (14) կը դառնար փոփոխական, որովհետեւ հողէն կատարուած դանձումին քանակը կրնար տարբերել մէկ չորրորդէն մինչեւ կէսի միջեւ (15)։

Վաւերադիրններու տուեալներուն համաձայն՝ մալիքանէն ընդհանրապէս կը դանձուէր ընդեղէններէն եւ երկրագործական այլ արտադրութիւններէն (16)։ Էրկանիի լիւլայի 1518 թ.ի կանոնադրութիւն մը հարկելի նիւթերու վրայ կը յաւելու նաեւ բամպակը (17)։ Մալաթիոյ, Կարկառի եւ Տիւրիկի վազֆնեբու պատկանող կանոնադրութեան մը տուեալներով՝ էօջը-ի մալիքանէն կը դանձուէր վազֆնեբու եւ միւլքեբու ցանքերէն, արտերէն, դաշտերէն, պարտէզներէն, բանջարանոցներէն, ծառերէն եւ տասանորդի ենթակայ հողային այլ արտադրութիւններէ, այլ խօսքով՝ դիւղական արտադրութիւններէն՝ ինչպէս կը գրէ կանոնադիրը (18)։ Գրեթէ նոյն դրութիւնը կը տրէր ննի Իլ դաղային մէջ ալ (19)։ Բարբրդի վիլայէթին կանոնադրութեան համաձայն՝ էօջը-ի մալիքանէ կը դանձուէր բոլոր այն նիւթերէն, որոնցմէ կ'առնուէր պահրան (20), երբ

12. Նոյնը, էջ 182։

13. Նոյնը, էջ 158-159։

14. Թ. Դ. Փափագեւան, Մասնադարանի Պարսկական Վաւերագրերը, Բ., Կալուածագրեր, պրակ առաջին, Սրբւան, 1908, էջ 191․ ասկէ ետք կը ճշուի որպէս Կալուածագրեր, Ա.։

15. Պարբան, էջ 73-74։

16. Նոյնը, էջ 118, 300։

17. Նոյնը, էջ 152։

18. Նոյնը, էջ 110։

19. Նոյնը, էջ 77։

20. Նոյնը, էջ 182։

քել մը անդին դտնուող Երզնկայի վիլայէթին մէջ անիկա կը դանձուէր բոլոր եկամուտներէն (21), առանց որ, սակայն, կանոնադրութիւնը ճշդէր թէ այդ եկամուտները Հողայի՞ն էին թէ ոչ: Այս շրջաններուն անմիջապէս մօտիկը դտնուող Մալաթիոյ լիվայի 1559 թուակիր կանոնադրութիւնը, միւս կողմէն, կը յայտնէր թէ էօշը-ի մալիքանէն կը դանձուէր «յիշեալ լիվային մէջ դտնուող զիւղերուն, ցանքերուն եւ ցանքատարածութիւններուն մեծամասնութենէն» (22): Այս մէկն արդէն կը նշանակէ թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կային շրջաններ, որոնք դուրս կը մնային այս հարկին հասողութենէն:

Ըստ վաւերադիրներու՝ շերիաթական այս հարկը կը հատուցուէր արտադրութեամբ, թէպէտեւ Բարեբղի վիլայէթին կանոնադրութիւնը կը յայտնէր թէ կարգ մը զիւղերու պարազային՝ հարկը կը դանձուէր կանխիկ դրամով՝ «Բարեբղէ քաղաքի մեսճիտներուն եւ մետրեսներուն համար» (23): Ընդհանրապէս հարկը կը դանձուէր միւլքերու եւ վազֆներու տէրերուն (24), վազֆներու պատկանող մեսճիտներուն եւ մետրեսներուն (25), կալուածատէրերուն, հողատէրերուն, կամ ալ՝ թիմարի տէրերուն կողմէ (26), իսկ Գերբուքի մէջ անիկա իրաւունքն էր պետութեան (27). դայն կը հատուցէին ընդհանրապէս Հողամշակութեամբ զբաղող բայաները, թէպէտեւ վաւերադիրները կը յայտնեն թէ անիկա կը վճարուէր նաեւ կրօնական հաստատութիւններու կողմէ (28):

Էօշը-ի մալիքանէի դանձումը կը կատարուէր ըստ մատեանի արձանադրութեան (29), հին սովորութեան, հինէն ի վեր եղած օրէնքին (30), կամ ալ՝ նախկինին պէս (31):

Օսմանեան եւ պարսկական կանոնադրութիւններն ու վաւերագիրները էօշը-ի մալիքանէն կը յիշեն մերթ պարզօրէն որպէս մա-

21. Նոյմը, էջ 73:

22. Նոյմը, էջ 115:

23. Նոյմը, էջ 182:

24. Նոյմը, էջ 77, 110, 158-159, 201, 300:

25. Նոյմը, էջ 182:

26. Նոյմը, էջ 64: Կալուածագրեր, Ա., էջ 191:

27. Պարթամ, էջ 195:

28. Հրովարտականք, Ա., էջ 63:

29. Պարթամ, էջ 194:

30. Նոյմը, էջ 110, 115, 182:

31. Նոյմը, էջ 182:

լիքանէ, երբեմն՝ որպէս պահաւէտ-է մալիքանէ, ու մերթ ալ՝ որպէս միւլուքանէ :

Բովանդակութեամբ անիկա կը նոյնանայ աշարին հետ, եւ առաւելարար կը դանձուէր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ :

էՕՇԲ-ի ՄէՅՎէ (عشر مجرى) — Արարերէն՝ էօշը — տասաներորդ, մէկ տասաներորդ, այն մէկ տասաներորդը, զոր կ'առնեն բերքէն կամ հօտէն, եւ պարսկերէն՝ միլէ — պտուղ բառերէն (1) կազմուած հարկային տարազ, որ բառացի կը նշանակէ պտուղի տասանորդ: Իրականութեան մէջ ալ՝ անիկա այն տասանորդն էր, որ կը հաւաքուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ արտադրուած պտուղներէն (2), թէպէտեւ Փափագեան տեղ մը կը յայտնէ թէ անիկա կը դանձուէր պտղատու պարտէղներէն (3): Վաւերագրիչներու աւելի մօտ քննութիւն մը երեւան կը հանէ որ էօշը-ի մէյվէն՝ պտղատու ծառերէն եւ ուղղակի անոնց արտադրած պտուղներէն հաւաքուող հարկ մըն էր: Թէպէտեւ առաջին պարագային անիկա կը յիշուի որպէս էշճար նարսը կամ խարած-ը էշճար՝ վերջին պարագային անիկա կը յիշուի որպէս էօշը-ի մէյվէ, եւ բովանդակութեամբ, օրինակաձօրէն, հաւասար էր տասանորդի:

Գոճա Իլի, Կիլիսիոյի, Սիլիստրէի, Այտընի, Սիսի, Չուզուրապատի եւ Սոֆիայի վիլայէթներուն, Նին Իլ դագային, Ուլվարի էյայլէթին, Իմրոզ կղզիին եւ Պալքաններու մէջ գտնուող Սինկեւ եւ Պրին կոչուած հանքավայրերուն մէջ (4) ուղղակի կը հաւաքուէր մէկ տասաներորդ արտադրուած պտուղին: Սուլթան Մեհմետ Ե-ի 1488 թ-ի կանոնադրութիւնն ալ կը պնդէր, թէ պտուղէն տասանորդ պիտի դանձուէր լսիկ (5): Բայց հակառակ այս ընդհանուր օրինակաձեւութեան եւ սուլթանական կանոնադրութեան՝ Երզնկայի վիլայէթին եւ Պարբերդի, Ջերմուկի եւ Մարտինի վիլաներուն մէջ մահմետականներէն կը դանձուէր բերքին մէկ եօթներորդը, մինչ ոչ-

1. Քազիմիրսի, Բ., էջ 261: Սքայնկա, էջ 1365:

2. Ե. Գ. Փափագեան, Վաղարշապատ Գիւղի 1725 եւ 1728 թթ. Քուրքական Հարկացուցակները, «Բաղնիք Մատենադարանի», քիւ 5, Երևան, 1960, էջ 441. ասկէ կը ճշուի որպէս Վաղարշապատ:

3. Հայոց, ԳՍ., էջ 486:

4. Պարբան, էջ 11, 34, 79, 200, 204, 228, 235, 239, 253, 270, 284, 313: Պելտիսէմու, Բ., էջ 223:

5. Պարբան, էջ 331:

մահամետականներէն՝ մէկ հինգերորդը, թէպէտեւ Զերմուկի մէջ ոչ-մահամետականները կը վճարէին այլ ձեւով (6) : Շամի վիլայէթին մէջ ձիթադուղին կէսը կ'իւրացուէր հողատիրոջ կողմէ, իսկ Պուրոյ, Կալաթայի եւ Մարմարայի խոտերուն մէջ, ուր հողը կը մշակուէր կամ վարձու կը վերցուէր կ'իւրարուժեամբ՝ ամիրը կը դանձէր նոյն քանակը արտադրուած բոլոր տեսակի պտուղներէն (7) : մինչդեռ Հալէպի լիվային մէջ պտղատու ծառերէն հաւաքուած հարկը բաժնելով հինգի՝ երկու հինգերորդը կը յանձնուէր վագֆին տիրոջը, իսկ մնացեալ երեք հինգերորդն ալ՝ տասանորդին տիրոջը : Փոքր հաշուարկում մը ցոյց կու տայ, որ առաջինը կը ստանար չորս տասներորդը, իսկ երկրորդը՝ վեց տասներորդը տասանորդին (8) :

Փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, սակայն, որ ամէն կողմ նոյնը չէր դրութիւնը, եւ տեղէ տեղ ի գորու էր հարկի դանձումի տարբեր ձեւ : Արդարեւ, Մալաթիոյ լիվային մէջ մազթու մըն էր էօշը-ի մէյլէն եւ առ այդ կը վճարուէր կանխիկ դրամով (9), մինչ երուսաղէթի լիվային մէջ էօշը-ի մէյլէն նախապէս դասըմ արձանագրուած ըլլալով՝ կը շարունակուէր դանձուիլ այդ ձեւով ալ (10) :

Բայց պտուղներէն դանձուող շերիաթական այս հարկը (11), զոր Պելտիսէանու կը դասէ սովորութային հարկերու կարգին (12)՝ կը դանձուէր տակաւին ըստ տունի կամ ծառի քանակին (13) : Այս պարագային՝ անիկա կը նոյնանար էչճար նարխըն հետ եւ կը հաւասարէր մէկ աղչէի՝ մէկէն մինչեւ հինգ ծառէ (14) : Աւելին՝ պտուղներու այս հարկը կը դանձուէր նաեւ շուկան վաճառուելու բերուած պտուղներէն՝ ըստ կառքի, բոռի, պաթմանի եւ դանթարի (15), ու մերթ նաեւ՝ վաճառելի պտուղին դրամական արժէքին վրայ սովորային դրութեամբ (16) :

6. Նոյնը, էջ 158, 165, 170, 180 :

7. Նոյնը, էջ 220 : Պելտիսէանու, Ա., էջ 123 :

8. Պարբան, էջ 210 :

9. Նոյնը, էջ 115-116 :

10. Նոյնը, էջ 217 :

11. Նոյնը, էջ 230 : Բաքալիմ, Գ., էջ 441 :

12. Պելտիսէանու, Բ., 303 :

13. Նոյնը, էջ 152, 194 : Պարբան, էջ 170, 207, 215, 217, 220, 229 :

14. Պելտիսէանու, Բ., էջ 194 :

15. Նոյնը, էջ 186, 195, 203, 208, 220, 237, 240 : Պելտիսէանու, Ա., էջ

136 : Պարբան, էջ 32, 38, 138, 195, 218, 295, 315, 392, 400 :

16. Պելտիսէանու, Ա., էջ 129 :

էօշըր-ի մէյվէի Հատուցումին վերջին այս ձեւերը զայն կը վերածէին բաճի, գարա բաճի, կամ բաճ-ը սիւհի (17), թէպէտեւ այլ պարազաններու՝ հարկը կը նոյնանար խարաճի կամ խարաճ-ը էչճարի հետ (18) : Իսկ երբ անիկա կշռուէր դանթարով եւ վաճառուէր շուկային մէջ՝ անկէ դանձուող հարկը կ'ըլլար լոկ դանթար բեամին (19) :

Օսմանեան կանոնադրութիւնները ցոյց կու տան որ սիւհի-հին, հողատէրը, վազֆին տէրը եւ շրջանի մը պէյը կամ ամիրը կը դանձէր էօշըր-ի մէյվէն : Կանոնադրութիւնները կը յայտնեն նաեւ, թէ տասանորդին տէրն էր որ կը դանձէր հարկը (20) մերթ պտուղով ու երբեմն՝ դրամով : Գանձումի առաջին ձեւը ի զօրու էր Տիգրանահերտի եւ Բարբրդի վիլայէթներուն, Երուսաղէմի լիվային, Պոսոյ, Կալաթայի եւ Մարմարայի խասերուն եւ Պալքաններու մէջ դոնուող Սինկեյի եւ Պրինի հանքավայրերուն մէջ (21), իսկ դանձումի երկրորդ ձեւին կարելի է հանդիպել Տիգրանահերտի վիլայէթին մէջ կարգ մը պտուղներու պարազային, Երզնկայի վիլայէթին եւ Ենի Իլ վաղային մէջ, ուր հաշուելով պտուղին արժէքը ըստ պաթմանի՝ կը դանձուէր երկու ադչէի դումար մը՝ իւրաքանչիւր պաթմանէն (22) :

Այս բոլորէն ետք տակաւին կար դանձումի տոկոսային դրութիւն մըն ալ, որ ի զօրու էր Պոսոյ եւ Կալաթայի շրջաններուն մէջ. ըստ անոնց տրուած կանոնադրութեան մը՝ կը դանձուէր հարիւրին մէկը վաճառուած պտուղին, որուն կէսը կը վճարուէր վաճառողէն, եւ միւս կէսն ալ՝ դոողէն (23) :

Սիլվանադրութիւններու եւ կանոնադրութիւններու համաձայն՝ էօշըր-ի մէյվէն կը հատուցուէր երբ ժամանակը գար (24), այլ խօսքով՝ պտղահաւաքի ատեն (25), ըստ արձանադրութեան, ըստ նախկին սովորութեան, ըստ հինէն ի վեր դործադրուող դրութեան եւ ըստ Մարգարէի շերիաթական օրէնքին (26) :

17. Պելտիսէմու, Բ., էջ 186, 195, 203, 208, 220 :

18. Պարքամ, էջ 207, 210, 220 :

19. Պելտիսէմու, Ա., էջ 136 :

20. Նոյմը, էջ 123, 136 : Պարքամ, էջ 210, 220, 269 :

21. Նոյմը, էջ 138, 187, 218 : Պելտիսէմու, Բ., էջ 123, 223 :

22. Պարքամ, էջ 85, 138, 182 :

23. Պելտիսէմու, Ա., էջ 129 :

24. Պարքամ, էջ 11 :

25. Նոյմը, էջ 115-116, 269, 284 :

26. Նոյմը, էջ 34, 204, 239 :

Մակայն հակառակ առկայութեանը կանոնադրութիւններու՝ միշտ ալ ապօրինութիւններու եւ խտրական ոգիի մը արտայայտութեան ծնունդ տուող հարկ մը մնաց էօջր—ի մէյյվէն: Արդարեւ՝ Երզնկայի վիլայէթին եւ Սարբերդի ու Մարտինի լիվաններուն մէջ մահմետականները կը վճարէին ստացուած բերքին մէկ եօթներորդի համեմատութեամբ, մինչ ոչ-մահմետականները՝ մէկ հինգերորդի (27): Անդին՝ Սիլիստրէի լիվային մէջ երբ ոչ-մահմետականը օրէնքով կը հատուցէր լրիւ տասանորդ, մահմետականը՝ օրէնքով կը յայտարարուէր հարկազերծ (28): Իսկ արեւելքի մէջ, Ջերմուկի լիվայի կանոնադրութեան համաձայն՝ մահմետականը կու տար հարկը մէկ եօթներորդի համեմատութեամբ, երբ ոչ-մահմետականը կը վճարէր հինգ ազէի դումար մը իւրաքանչիւր հարիւր տունկի համար (29): Հաշուարկումները ցոյց կու տան թէ ոչ-մահմետականն այս ձևով շատ աւելի կը վճարէր մահմետականէն: Հետաքրքրական է որ շուկան դանձուող հարկին քանակը կ'ենթարկուէր որոշ փոփոխութեան ու կ'իջնէր կէս ազէի, երբ պտուղը վաճառուէր ոտքի վրայ, այլապէս՝ խանութի մը մէջ վաճառուող պտուղի բեռէն կը դանձուէր մէկ ազէ (30):

Օսմանեան իշխանութիւնն ինք ցոյց կու տար խտրական ոգի իր իսկ յայտարարած կանոնադրութիւններով, ըստ որոնց՝ պտղահարկէն զերծ էին կացուցուած այն բոլորը, որոնք պտուղը շուկայ կը հասցնէին կանախի վրայ կամ դուխի, ու կը ծախէին դայն (31): Սիլիստրէի լիվայի կանոնադրութիւնը հարկէն զերծ կը յայտարարէր բոլոր մահմետականները (32), մինչ Պալքաններու մէջ դտնուող Պելասիքայի հանքավայրը հարկազերծ կը կացուցանէր ամբողջ ժողովուրդը (33)՝ անկախ անոր կրօնական պատկանելութենէն:

Ընդհանրապէս կը կեղեքուէր ժողովուրդը կատարուող ապօրինութիւններուն պատճառով, որովհետեւ էօջր—ի մէյյվէն կը դանձնէին ոչ միայն օրինականօրէն իրաւունք ունեցողները, այլ նաեւ՝ չունեցողները: Օրինակ՝ Կարինի վիլայէթին մէջ քաղաքին միւհթե—սիպները դուրս դալով քաղաքէն՝ կը շրջէին դիւղէ գիւղ, եւ անիրա-

27. Նոյնը, էջ 158, 165, 180:

28. Նոյնը, էջ 284:

29. Նոյնը, էջ 170:

30. Նոյնը, էջ 32:

31. Նոյնը, էջ 301, 315, 318:

32. Նոյնը, էջ 284:

33. Պիտիււտաճու, Բ., էջ 201:

ութեամբ տասանորդ կը գանձէին զանազան պտուղներէ, եւ բան-
ջարանդներու, փեթակներու, դաշտերու եւ արտերու այլատեսակ
արտադրութիւններէն (34), երբ աշիրը պաշտօնապէս կը գանձէր
հարկը: Իսկ այս վերջինը աւելի լաւ չէր միւհթեախներէն, ան ալ, իր
կարգին, կը կատարէր բազում արարքներ ապօրինութեան, ու կը
գանձէր օրէնքին իրեն սահմանածէն շատ աւելին: Ահա թէ ինչո՞ւ
համար կանոնադրութիւնները յաճախ կը հրահանգէին մասնաւոր
Հալէպի լիւսային ու Թրիփոլիի վիլայէթին մէջ աւելի չգանձել (35):

Սիզիանադրութիւնները ցոյց կու տան որ բաւական մեծ դումար-
ներու կը հասնէր էօշր-ի մէյվէի անունով գանձուող հարկը: 1595
թ.ին Ախայցխայի մէջ գանձուեցաւ հինգ հարիւր ազնէ. նոյն դումար-
ը գանձուած կը գտնենք հայկական Վաղարշապատ գիւղէն ալ՝ 1778
թ.ին (36):

Վաւերագիրներու եւ դրականութեան մէջ էօշր-ի մէյվէն կը
յիշուի նաեւ որպէս պաղչէ էօշրիւ, խարած-ը էշճար, բեռմ-ի Ֆեմա-
քիհի, եւ երբ կը գանձուի անիկա չոր պտուղներէն՝ խոշկեպար,
մինչ հայկական դրականութեան մէջ անիկա մերթ կը տրուի որպէս
ուշր-ի միւլէ (37):

էՕՇՐ-ի ԿէՕՆԻԻՎ (عشر كوكري) — Արաբերէն՝ էօշր — տա-
սանորդ, մէկ տասներորդ, այն մէկ տասներորդը, զոր կ'առնեն
բերքէն կամ հօտէն, եւ լատիներէն՝ քուքուրուս — գլխու ծածկոց,
կնդուղ բառերէն (1) յառաջացած հարկային տարազ, որ բառացի կը
նշանակէ կնդուղի տասանորդ: Օսմանեան կանոնադրութիւններու
պարբանեան ընթերցումով տրուած թրքերէն կէօնիւլ բառին համար
թրքերէն Դամուսը կու տայ զըացում, դուրդուրանք, զդուանք, սէր,
փափաք, կամք, խիզախութիւն, դոռողութիւն, յոխորտանք, ար-
համարհանք իմաստները (2), որոնցմէ եւ ո'չ մէկը կը համընկնի
կանոնադրութիւններու բովանդակութեան: Միւս կողմէ, ըստ Պար-
քանի, զօրական դարմանի իմաստով դործածուած, սակայն հնչա-

34. Պարֆամ, էջ 89:

35. Նոյնը, էջ 207, 215:

36. Կանուն., էջ 8: Վաղարշապատ, էջ 441:

37. Հայոց, ԳԱ., էջ 486:

1. Քազմիբքսի, Բ., էջ 261: Charlton T. Lewis and Charles Short,

A New Latin Dictionary, Oxford, 1879, pp. 486-487.

2. Քնիքիքամ, էջ 1057:

կան ձեւը ճշդեւ չկարողացուած բառ՝ մըն է անիկա (3) : Պարքան գուցէ այս կերակացութեան կը հասնի անոր համար որ կուկուլ բառը միշտ ալ դործածուած կը դսնէ Հողային արտադրութիւններու կողքին, որոնք ենթակայ են տասանորդի՝ ըստ կանոնադրութիւններուն :

Իրականութեան մէջ բառը ոչ կէօնիլ է եւ ոչ ալ անոր իմաստը՝ դարման : Պարքան՝ կուկուլը, հնչափոխութեամբ վերածեր է օսմաներէն կէօնիլի, եւ ապա՝ անոր տուած սխալ բովանդակութիւն : Մինչդեռ կուկուլը լատիներէն է, եւ թրքերէնին փոխանցուած է հայերէնի միջնորդութեամբ : Կուկուլի հայերէն ձեւն էր կուկուլայ, եւ ըստ Մալխասեանցի՝ կը նշանակէր՝ «1. Գլխանոցի մի տեսակ, բաշլըղ, որ լազերը ծածկում են ձմեռ ժամանակ : 2. Երամի բոժոժ» (4) : Օսմաներէնը՝ կուկուլան աղաւաղելով, վերածեր էր կուկուլի :

Կէօնիւլ բառին տրուած այս բացատրութիւնը երբեք ալ հեռու չէ բառին իսկութենէն : Արդարեւ՝ Պարքանն ինքն է որ բառը կը կարդայ կէօհիւլ, եւ փակադիծի մէջ անոր քոյիկն ալ կը դնէ կէօնիւլը՝ Իմրոզ կղզիի կանոնադրութեան իր ընթերցումին մէջ (5), առանց սակայն անդրադառնալու, որ կէօհիւլ-ով աւելի կը մօտենայ ճշմարտութեան :

Արդ, այս բոլորէն ետք՝ անհրաժեշտ է սրբադրել Պարքանի մօտ սպրդած սխալը եւ յայտարարել, որ այս հարկային տարազին ուղիղ ձեւն է էօըր-ի կէօհիւլը, որ կը պատկանէր շերիաթական հարկերու կարգին եւ բառացի կը նշանակէր շերամի բոժոժի տասանորդ : Արդարեւ, օսմանեան կանոնադրութիւններու մէջ քանի մը հեղ յիշուող այս հարկը, հիմնականին մէջ մետաքսի հարկ մըն էր լոկ, եւ որպէս արտադրութիւնը թուփի տերեւին, այսինքն բուսականութեան՝ միշտ ալ կը յիշուի Հողային արտադրութիւններու հետ (6) : Այլ տասանորդներու նման, Մորէայի, Նիկիպոլուի եւ Ալբրիպոլի վիլայէթներու, Ալեքսանդրիոյ լիվային ու Հոսոլոս, Իսթանբուլի եւ Իմրոզ կղզիներուն մէջ զայն կը վճարէին բոլոր մետաքս արտադրողները՝ առանց կրօնական խտիրի (7), եւ զոր կը դանձէին ա-

3. Պարբան, էջ 539 :

4. Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Բ. հտր., Պէյրուք, 1955, էջ 482 :

5. Պարբան, էջ 239 :

6. Նոյնը, էջ 239, 270, 292, 293 :

7. Նոյնը, էջ 341 :

ւատատէրերն ու հողատէրերը (8) : Հարկային այս տարազին ստորո-
դումն խսկ ցոյց կու տայ որ անոր քանակը պարզօրէն տասանորդ մըն
էր, թէպէտեւ Սուլթան Մեհմետ Բ-ի կանոնադրութիւնը կը յայտնէ
թէ մետաքսի այս հարկը սաչարիէն էր, եւ կը հաւասարէր տասն մէ-
կի (9), մինչ Օթլիբի վիլայէթին կանոնադրութեան համաձայն՝ հարկ
էէր դանձուէր մետաքսէն (10) :

Բայց մինչ օսմանեան վաւերադիրները ընդհանուր խօսքերով
կը ներկայացնեն էօշը-ի կէօնիւլը՝ Մորէայի վիլայէթի կանոնա-
դրութիւնը բաժանումի յտակ զիծ մը կը քաշէ անոր եւ էօշը-ի հա-
րիբի միջեւ : Արդարեւ ըստ այդ կանոնադրութեան, երբ վիլայէթին
կարգ մը շրջաններուն մէջ մետաքս պատրաստուէր խողակէն, ար-
տադրութեան կը դանձուէր տասանորդը, որ էօշը-ի հարիբն էր
լով, իսկ երբ խողակն արտահանուէր այլ տեղ մետաքսի վերածուե-
լու համար՝ որովհետեւ անոր արտադրուած վայրին մէջ չկային մա-
նարաններ, կամ ալ պարզօրէն վաճառուելու համար, այդ պարագա-
յին կը դանձուէր էօշը-ի կէօնիւլը (11) : Կանոնադրութեան նոյն յօդ-
ուածին մէջ էօշը-ի հարիբին եւ էօշը-ի կէօնիւլին առկայութիւնն
արդէն բաւարար փաստ է պնդելու անոնց տարբերութեան վրայ :

تاجك حتى (ارجك حتى) — Թրքերէն՝ էօլէէք — քա-
նակի չափ մը, չոր սպրանք, մանաւանդ ընդեղէն եւ հացահատիկ չա-
փելու համար, կոտ, եւ արարերէն՝ հողգ — իրաւունք, հարկ, պար-
տականութիւն, ճշմարտութիւն բառերէն (1) կազմուած հարկային
տարազ, որ բառացի կը նշանակէ կոտի հարկ : Համբարեան զայն կը
թարգմանէ չափելու վարձք (2), որուն թրքերէն թարգմանութիւնը
պիտի ըլլար էօլէմէք իճրասը : Ինչպէս որ ալ թարգմանուի հարկա-
յին այս տարազը, անիկա այն հարկն էր, զոր Օսմանեան Կայսրու-
թեան մէջ հողագործ զիւղացիներէն կը դանձէին շահնաները եւ
միւլթեզիմները (3) : Ըստ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի Գաւառա-

8. Նոյնը, էջ 292 :

9. Նոյնը, էջ 301 :

10. Նոյնը, էջ 293 :

11. Նոյնը, էջ 320 :

1. Փեղեքեաթ, էջ 200. A. de Biberstein Kazimirski, *Dictionnaire Arabe-*

Français, tome premier, Beyrouth, 1971, p. 464.

2. Համբարեաթ, էջ 316 :

3. Նոյնը, էջ 120 :

կան Հարստահարութեանց Քննութեան Յանձնաժողովի 1871 թ.ի սեղեկադիրին՝ «չահանլըխ կամ էօլչէկ հաղդը ըսուած արդիւեալ տուրք մ'ալ կայ, որ բերքին 1/6-ն է, երբեմն ալ աւելի, զոր եթէ հողազործը չտայ, շահնան շատ միանաներ կը հասցնէ անոր» (4) : Սոսիորութային՝ այլ ապօրինի այս հարկը, ըստ Սաֆրաստեանի եւ Զուլալեանի, ստեղծուած էր սանձազլէյերուն եւ անոնց մարդերուն կողմէ (5) :

Սկզբնաղբիւրներու տուեալներուն համաձայն՝ էօլչէք հաղդըն կը դանձուէր տասանորդէն անկախ, շահնային ընդեղէն չափելու համար օդտազործած կոտին անունով, եւ փոփոխական էր քանակով՝ ըստ տեղի, ժամանակի եւ դանձիչի, հակառակ անոր, որ էօլչէքն սենէր մնայուն ծաւալ եւ առ այդ՝ նաեւ մնայուն եւ մեկին կէլն. ըստ դրականութեան եւ հաշուարկումներու՝ մէկ էօլչէքը կը հաւաւարէր հինգ օդայի, իսկ մէկ օդան՝ 1.282 քի.—ի, առ այդ՝ մէկ էօլչէքի պարունակը կը կշռէր 6.410 քի., թէպէտեւ թրքերէն Գամուսը կու տայ 6.420 քի.—ի ծանրութիւն մը անոր (6) : Միւս կողմէ, սակայն, կանոնադրութիւնները լոկ համեմատական քանակ մը կու տան այս հարկին համար : Արդարեւ՝ էրկանիի լիւլայի կանոնադրութիւնը կը յայտնէ թէ էօլչէքը կը հաւասարէր պահրայի համար դանձուող երեւտուս երկու քիլէի մէկին (7), մինչ Արարիկը լիւլայի կանոնադրութիւնը կը ճշդէ, թէ անիկա այդ քիլէին դինն էր (8) : Պեհեսնէի լիւլայի կանոնադրութեան համաձայն՝ կը դանձուէր մէկ ութերորդի չափով (9) : Ամիտի լիւլայի կանոնադրութիւնը կը շեշտէ, թէ անիկա կը հաւասարէր Ամիտի մէկ քիլէին մէկ չորրորդին (10), մինչդեռ Մալաթիոյ լիւլայի կանոնադրութիւնը կը պնդէ թէ անիկա կը դանձուէր կոտի վրայ մէկ ազլէի հաշիւով (11) : Հետագային, սակայն, տասնիններորդ դարու երկրորդ կէսին՝ այդ դումարը հասեր էր եռապատիկի, եւ կը դանձուէր կայսրութեան զրեթէ ամբողջ տարածքին վրայ (12) : Նոյն ժամանակաշրջանի եօթա-

4. Ատենադրութեանք Ազգային ժողովոյ, 1871, էջ 471. ասկէ կը Յշուի որպէս Ատեն. :

5. Կանուն, էջ 131 :

6. Քիլիքեման, էջ 200 : Պիլտիսեման, Ա., էջ 177 :

7. Պարքան, էջ 149, 151 :

8. Նոյնը, էջ 171—172 :

9. Նոյնը, էջ 118 :

10. Նոյնը, էջ 138 :

11. Նոյնը, էջ 114 :

12. Համարքեման, էջ 106 :

նասունական թուականներուն շահնաներուն կողմէ դանձուող էօլլէք հազդըն ընդհանրապէս կը հաւասարէր մէկ տասնվեցերորդի (13), թէպէտեւ 1871 թ. տեղեկագիր մը զայն ցոյց կու տայ որպէս մէկ վեցերորդ (14): Յետակ է, որ այս վերջինը արդիւնք է սոպազրական սխալի մը:

Բայց սկզբնաղբիւրները ցոյց կու տան, որ էօլլէք հազդըն կամ նոյնանման այլ հարկեր, կը դանձուէին ոչ միայն հացահատիկներէն եւ ընդեղէններէն, այլ կարգ մը պարագաներու՝ նաեւ հանքավայրերու հանածոներէն: Այսպէս էր դրութիւնը Նոյօ Պրտոյի հանքավայրին մէջ (15): Անդին, կարգ մը այլ հանքավայրերու մէջ օդտադորձուող օսմանեան կանոնադրութիւն մը, որ ծանօթ էր Սաքսոնեան կանոնադրութիւն անունով, գրեթէ բառացի կերպով կը կրկնէր Նոյօ Պրտոյի կանոնադրութիւնը (16): Հետաքրքրական է, սակայն, որ հոս հարկը վճարողն էր հանքավայրի կապալաւուն, եւ անոր դանձիւր՝ ուրպարարը, որ չափողն էր հանքահորերու խորութեան եւ երկարութեան, մերթ զատուորը անոնցմէ ծաղած հարցերու, եւ մերթ՝ նաեւ ներկայացուցիչը սուլթանին (17): Ընդհանրապէս հարկը կը հաւասարէր ութսուն աղէէի՝ ինչպէս կը նշէ Քրաթոյայի հանքավայրին կանոնադրութիւնը (18):

Կանոնադրութիւններու քննութիւն մը ցոյց կու տայ սակայն, որ կոտի եւ չափի այս հարկը ապօրինի էր կարգ մը շրջաններու մէջ, եւ օրինական՝ ուրիշ տեղեր: Հոն, ուր օրինական էր անիկա, ոչ մէկը զերծ կացուցուած էր անկէ, թէպէտեւ Ամիտի լիվային մէջ սիփահիներն ու քաղաքացիները զերծ էին անկէ՝ երբ հացահատիկը դնէին իրենց անձնական օդտադորձումին համար (19): Այս մէկ տուեալն իսկ բաւարար է փաստելու համար թէ էօլլէք հազդըն կը դանձուէր ոչ միայն յաշտերու արտադրութիւնը չափելու ատեն, այլ նաեւ շուկայի մէջ այդ արտադրութեան վաճառքի պահուն: Հոն, ուր ապօրինութիւն մը կը նկատուէր անիկա՝ արդիւրեւեցաւ յաճախ: 1541 թուակիր եւ Չմչկածագի լիվային պատկանող կանոնադրութիւն մը կը յայտնէ թէ անիկա կը դանձուէր ըստ քրտական սովորութեան՝ կարգ

13. Ատեհ., 1872, էջ 505:

14. Ատեհ., 1871, էջ 471:

15. Պելտիսէմու, Բ., էջ 253:

16. Նոյմը, էջ 265:

17. Նոյմը, էջ 180-183, 193-194, 243-253, 258-265:

18. Նոյմը, էջ 194:

19. Պարբամ, էջ 138:

մը ապօրինի այլ հարկերու հետ, եւ որովհետեւ բռնութիւն մըն էր անիկա՝ «բարձրագոյն հրամանով բոլորովին կը վերցուի», ինչպէս որ «հին մասնանին մէջ բոլորովին վերցուած ըլլալով կրկին նոյն ձեւով պահուեցաւ» (20) : Բայց հակառակ այս իրողութեան, անիկա շարունակեց դանձուիլ մինչեւ անկումը Օսմանեան Կայսրութեան, ու կը դանձուէր պետական սլաշտօնեաներու, կապալառուներու եւ անոնց մարդերուն, ու քիւրտերու կողմէ (21) :

Սկզբնաղբիւրներու եւ դրականութեան մէջ էօլջէք հազդըն կը յիշուի նաեւ որպէս շահ կամ շահնեկի, շահանլըզ եւ շահնեկթ, բնամ-ի շահնեկի, էօլջիւճիւլիւք, ուրուպար հազդը, բնամ-ի զէյնալիէ, էօլլիւ բնամ-ի, զիլէ փարասը, զիլէ բաճը, զիլէ հազդը, զիլէ բնամի, եւ նոյն բովանդակութիւնը ունեցող հարկային այլ տարազներու անուններով :

ԲԵՆԾ-ԵՔ (بند) — Պարսկերէն՝ բանձ — Հինգ, եւ եք — մէկ բառերէն (1) կազմուած հարկային տարազ : Բառացի կը նշանակէ Հինգէն մէկ : Իրականութեան մէջ սակայն, անիկա այն հարկն էր, որ կը դանձուէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ոչ-մահմե-տականներէն :

Հետաքրքրական է, սակայն, որ հարկային այս տարազը կը յիշուի Պարքանի հրատարակած հարիւր եօթը վաւերադիրներէն եւ ո՛չ մէկուն մէջ, մինչ Պելտիսէանու ունի միայն մէկ յիշատակութիւն՝ իր հրատարակած ինիսուն երեք վաւերադիրներուն մէջ : Ըստ այդ յիշատակութեան՝ «ամիլները պիտի ձեռք առնեն ամէն նախադուշութիւն՝ որպէսզի ոչ մէկը փախուստ տայ մաքսի եւ բենձ-եքի հարկերէն» (2) :

Թրքերէն Գամուսն ալ չունի բենձ-եքը : Ընդհակառակը՝ անոր փոխան կը դաննեք բենձիքը, որ կը բացատրուի որպէս «ստրկատիրոջ մը տրուած վկայագիր», կամ ալ՝ «չուկայ տարուած ստրուկի մը վիզէն կախուած յատկանշող պնակիտ, որուն վրայ արձանագրուած են անոր անունը, հայրենիքը, եւլն.» (3) :

20. Նոյմը, էջ 189 :

21. Ծանամ Ծանրիմամ, Հայկական Հարցին Ծագումը, Ա. հտր., Կ. Պոլիս, 1912, էջ 73-87 :

1. Սքայմկաս, էջ 256, 1532 :

2. Պելտիսէամու, Ա., էջ 153 :

3. Քելիբեքամ, էջ 324 :

Յենեղով զերման պատմարան Համմերի տուեալներուն՝ Պել-տիսէանու կը նոյնացնէ բենճ-եքն ու իսրենճը, ու կը յայտարարէ ուրիշներուն հետ, թէ Հարկային վերջին տարազը աղաւաղումն է բենճ-եքին (4)՝ առանց, սակայն, այդ աղաւաղումն ստուգարանել կարենալու:

Ըստ օսմանեան վաւերագիրի մը՝ բենճ-եք Հարկային տարազը առաջին անգամ հրապարակ եկաւ հիճրի 764 թուականին, որ կը համընկնի 1362-1363 թ.ին (5): Մուրատ Ա.ի իշխանութեան օրերուն էր որ Հարկը ստեղծուեցաւ զարամանցի օրէնսդիր Գարա Բիւսթմի խորհուրդով:

Մկրտչները երբ շատ չէր ստրուկներուն թիւը Օրմանեան Կայսրութեան մէջ՝ պատերազմական զերիները նկատի ունենալով որպէս աւար՝ անոնցմէ կ'առնուէր հինգին մէկը սուլթանին համար: Այս ձեւով իւրացուած ստրուկները կը զրկուէին անձի օղլաններուն զօրանոցները՝ չոն որպէս զինուոր դաստիարակուելու, մարզուելու եւ պատրաստուելու համար տեղիւրմէներուն հետ: Բայց կը թուի թէ Մուրատ Ա.ի օրերուն բազմացած էր թիւը պատերազմական զերիներուն, որոնք արդէն իսկ ողողելու սկսած էին Պոլսոյ, Էտիւնէի եւ գլխաւոր այլ քաղաքներու էսիր բազարները: Նոր չէր ստրկավաճառութիւնը, որ կու դար նախօսմանեան օրերէն (6): Իսկ ստրուկի մը գինն էր լիկ 125 ազէ: Գարա Բիւսթմի խորհուրդով որոշուեցաւ արքունիքին համար դանձել բոլոր ստրուկներու վաճառքէն զոյացած գումարին մէկ հինգերորդը (7): Աւելին՝ նոյն ատեն որոշուեցաւ նաեւ ստրկուհիներու վաճառքէն ալ դանձել որոշ Հարկ մը. այդ վերջինները ծանօթ էին արդէն որպէս թիւխտնտեր (8), իսկ անոնց հարկը կը հաւասարէր մէկ Փընտրզ ոսկիի:

Ըստ գրականութեան՝ բենճ-եքի վճարումէն ետք ստրկատէրը ամբողջական իրաւունք ունէր իր ստրուկին վրայ (9), եւ առ այդ կը ստանար վկայագիր մը՝ բենճիքը:

Շերիաթական այս Հարկին դանձումը տեւեց մինչեւ 19-րդ դա-

4. Պելտիսէամու, Ա., էջ 163:

5. Պելտիսէամու, Բ., էջ 290:

6. Պարքամ, էջ 132, 158, 163, 194, 195, 201:

7. Բաքալիմ, Գ., էջ 766-767:

8. Բաքալիմ, Ա., էջ 480:

9. Ա. Ի. Սափրաստեմ [Իրզում.], Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի, Հայերի եւ Անդրկովկասի Միւս Ժողովուրդների Մասին, Ա. հար., Երևան, 1961, էջ 380: Օրագրութիւն, էջ 673:

րուն սկիզբը, երբ 1800–1801 թ.ին որոշուեցաւ որոշ փոփոխութիւն մը մացնել զրութեան մէջ, եւ էսիր բազարըներուն մէջ վաճառուող ստրկուհիներու վաճառքէն դանձել հարիւրին երեք ազէ, այս ձեւով՝ իշխանութիւնները կը յուսային վերցնել տարեկան 30,000 զրուշի եկամուտ մը միայն Պոլսոյ էսիր բազարէն (10) :

Օսմանեան բարենորոգումներու շրջանին ստրկավաճառութեան վերացումով՝ վերցուեցաւ նաեւ բենճ–եքը, եւ անոր հետ՝ նաեւ խրենճը :

Հայկական կարգ մը աղբիւրներ զայն կը ճանչնան լոկ որպէս փանջ (11) :

---

10. Բախալիմ, Գ., էջ 767 :

11. Անսահաբ, Նշ. աշխ., էջ 81, 389 :

SOME TAXES AND TRIBUTES ACCORDING TO THE OTTOMAN «KANUNNAME»S

LEVON VARTAN

(Summary)

The Ottoman Empire was politically a decentralized region, where the central government, the administrative machinery, as well as tribal chieftains, military officers and army contingents, kept their existence on the economic wealth of the population, especially on the non-moslem and non-Turkic elements.

To extort and rob what usually the *guiavur* (the Christians in the Ottoman Empire) produced and earned through tilling the ground or through commerce, the Ottoman administration published annually documents — **Kanunnames** — according to which taxes were farmed to such an extent that the people had to pay even their livelihood.

The author of these few pages discusses at length a few of the many taxes levied both by the central government and tribal authorities, making extensive use of the Ottoman **Kanunnames** published in Turkish, French and Armenian.